

„МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ“ Ч. 1.

ВАСИЛЬ ВЕРНИВОЛЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЙОГО ЖИТТЯ
І ТВОРЧІСТЬ

КРАКІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

1940

„МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ“ Ч. 1.

ВАСИЛЬ ВЕРНИВОЛЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЙОГО ЖИТТЯ
Й ТВОРЧІСТЬ

КРАКІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

1940

Друк: »Нова Друкарня Денникова« під наказною
урядовою, Краків, Ожешкової 7. Телефон 102-79.
Druck „No a Drnk. ruia Dzienn kowa“, Kommissarische
Verwaltung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

Сто двацятьп'ять років минуло, як „Господь послав нам пророка благовістить любов та вчити святого розуму”. Тоді, в 1814 р. народився Тарас Шевченко. То він благовістив, проповідував нам любов до Землі Рідної, до її славного минулого й тогочасного горя-лиха, любов до людей — то він учив нас „святого розуму”.

Коли Поет прийшов на світ — наші люди жили не своїм святым розумом, а запозиченим. По довгих роках боїв за рідну землю наш народ ізнемігся, не стало вже внутрішнього вогню до боротьби, не було сили. Царський уряд зручно затирає сліди по давній волі неприборканого народу. З кінцем XVIII. й на початку XIX. ст. назверха не можна вже було піznати, що була ще не так дуже давно вільна Україна. Здавалося, що по ній уже вдарили в подзвінне. Суспільство поволі почало забувати, що були інші часи. Старе покоління помірилося, здебільша, з новими чужими порядками, а молоде виховувалося так, що, мовляє, доводиться зжива-тися з „новим отечеством”

Це ми маємо на думці лівий берег Дніпра, де до 1764. р. була своя самоврядна держава, Гетьманщина, ї до 1775. р. існувала своя окрема республіка — Січ Запорозька, теж держава зі своєю своєрідною волею „без холопа і без пана”, мовляв Шевченко. А коли говоримо про суспільство, то перед нашими очима стоять потомки козацької старшини та просте козацтво. Бо то вони ввесь час боролися за волю країни, то вони у своїх душах викохували згадки про славне минуле. Але й вони, нарешті, знемоглися, їх сини — пішли „на чужу роботу”. За селян тяжко що говорити, бо вони від 1783. р. робили панщину, й їх уся воля була в руках їх панів.

А на правому березі було трохи інакше. Ці землі — й Київщина, і Поділля, і Волинь — перейшли

1795. р. зпід Гольщі до Росії. І хоч тут народ був таємій самий, що й на Лівобережжі, і тою самою говорив мовоюю, — та пани тут були вже не зі своїх, а чужі, то давні поляки або переполячені українці, а то й нові — росіяни, що подіставали тут собі маєтки та панували. І тут селяни робили тяжку панщину, як і на лівому березі.

І тут, і там люди, під вагою зліднів та біди, почали забувати про славну бувальщину, про ті часи, коли діди боролися, коли вони, „панували, добували і славу і волю”. Внуки славних колись дідів носили мовчки „косу в росу”, мовчки „сіяли панам жито” там, де колись лилася ворожа кров за волю Рідного Краю. Здавалося, що, крім високих могил, де „лягло козацьке біле тіло в китайку повите” — не лишилося нічого по давньому славному минулому...

А проте на козацьких хуторах Лівобережжя жили ще тут та там згадки про інший лад на наших землях. Були люди, — іх було небагато, — здебільша, потомки то дрібного козацтва, а то і старшини, що від своїх батьків перебрали любов до рідної землі й тугу після втраченої волі. З кола тих людей вийшла на початку XIX. ст. славна „Історія Русов”, — кажуть, що її склав хтось із ролини українських патріотів Полетик, а давніше думали, що її написав архієпископ Юрій Кониський. Ця історія ходила в переписах із рук до рук, від одної родини до другої, і будила любов до минулого України. Вона була вже написана російською мовою, бо тодішнє покоління вже вчилося в російській школі, почало цією мовою розмовляти і книжки писати. Воно собі думало, що це мова — письменницька, ї що нею повинні писати по книжках. Так само по-російськи написали свою історію України й історик Бантиш-Каменський¹⁾ (1822. р.) і Микола Маркевич²⁾ (1842—1843). Але хоч мова творів була російська, то дух іх був — український. Так само в багатьох книжках із красного письменства: у віршах (Василь Капніст, Євг. Гребінка, Мик. Маркевич і т. д.), в повістях (Василь Наріжний, Микола Гоголь³⁾, Євген Гребінка,⁴⁾ Григорій Квітка⁵⁾ й ін.) — мова була російська, але ж писали ці твори сини українського народу,

і говорили в них про Україну, про її славне минуле, про український народ. І всі ці книжки робили своє.

Та ще на заході Європи повиринали були тоді нові думки про волю. Там прокинулось зацікавлення до забутого, простого народу, до селян, до їх життя, до їх побуту, до їх мови. Почали збирати народні пісні, приказки, оповідання. Всі ці твори народнього духа відживили письменство. Почали в письменстві й народню пісню наслідувати й писати в дусі народніх поглядів. У народніх творах почали дошукуватись того, чого не давали писання дотеперішніх поетів: справжнього життя, живого, не — штучного...

Все це перекинулось й на Україну. І згадки про втрачену волю : той новий подих у письменстві на заході Європи — все це дало почин до відродження українського письменства з кінцем XVIII. й початку XIX. ст. Українці - письменники починають звертатися у своїх мистецьких творах до призабутої народності мови. Через те, що народній побут, і головно мову зберіг був у тому часі тільки селяни, то письменники звертаються й до села й описують у своїх творах і село й селян. Таким чином на початку XIX. ст. українське письменство було справді українське і формою, і словом, і змістом — описує життя українського народу...

Все це було на лівому березі Дніпра. Всі ці письменники, що і по-російському писали про Україну, і по-українському (Ів. Котляревський, Євген Гребінка, Метлинський і т. д.), були з лівого берегу Дніпра, здебільша, полтавці, та зі Слобожанщини (Харківщина), що теж мала довго свій самоврядний устрій (Квітка), а хоч був дехто із Правобережжя (Гулак-Артемовський), то працював із іншими полтавчанами та харківцями...

А на Правобережжі життя йшло трохи інакше. Ко-заччину знищили вже давно. Верхи — покатоличились та попольщились. Селянство було закріпощене, коротало своє тяжке життя у злиднях панщини... Але й там старі люди-кріпаки не забували про кращі часи, про бої за волю українського народу. У їх памяті живі ще були протипанські рухи з 1768. р. Бувало неділями старі діди розповідали про те, як колись бувало. Тоді їх „столітнії очі, як зорі, сіяли, а слово за словом смі-

ялось, лилось", сусіди від тих оповідань „німіли од страху, од жалю", а маленькі діти плакали, слухаючи про страждання своїх предків... Там іще часом увечорі старі люди, що памятали інші часи, співали про те, що було-минуло...

І мале кріпаченя, слухаючи таких оповідань, „пла-кало у кутку". „Козацька слава", що її „заховав був у своїй столітній голові дідусь" — оживала перед його очима. Щоденне паніцизняне життя так відалося в його душу та в його уяву, що тяжкі образи ніколи затерти-ся не могли. А як іще доля дозволила зазнайомитися з тими настроями та з тими думками, що про-скакували з творів — про минуле та теперішнє України — з творів таки своїх людей, із лівого берегу — то вже робилася ціла повна картина і колишніх ясних днів України й тогочасної (початок XIX. ст.) глухої ночі. А звідсіля і радоші з одного боку, — і тяжкий гострий біль — із другого.

А одне і друге, враз із ліками на те, щоб глуху темну ніч прогнати — дав нам саме Тарас Шевченко.

І все те треба нам мати перед очима, щоб зрозуміти й Шевченка, і шляхи його думок, і його добу, і його твори, і його життя. Бо без Шевченка ми себе самих не будемо розуміти: як то з маси „сліпих, кривих і горбатах", та до того німих, ми спрковолу робилися й ро-бимося свідомими громадянами, що починають розу-міти, чого їм треба...

— * —

„Село — неначе писанка", як скрізь тоді на Право-бережній Україні: „зелені гаї довкола, кругом широко-листії тополі, а там ліс, і ліс, і гори..." Але ж „аж страх погано у тім хорошому селі, чорніші чорної землі блу-кають люди: німі на панщину ідуть і діточок своїх ве-дуть". Стара напів-розвалена хата, — і в ній пекло: „там неволя, робота тяжкая, ніколи і помолитись не да-дуть". Ціла сім'я: батько, мати, хлопці, дівчата — від ранку до вечора в чорній, тяжкій, мозольній праці...

У такій хаті в селі Моринцях, Звенигородського повіту, на Київщині, побачив світ 25. лютого старого стилю (9. березня нового стилю) 1814. року Тарас Шевченко.

Його батько Григорій був сам родом із Керелівки, та за жінкою Катериною, на прізвище Бойко, пристав до Моринців. Шевченків кликали в Керелівці ще Грушівськими, і справжнє Шевченкове прізвище буде Шевченко-Грушівський. Але ж тепер цього ніхто вже не знає, і додаток цей цілком уже непотрібний. І Моринці, і Керелівка були власністю зросійщеного німця, дідича Енгельгардта, і Шевченки були кріпаками цього пана. Сім'я в Григорія Шевченка була величенька: крім Тараса — він був третя дитина — ще двоє хлопців: Микита й Осип (наймолодший, унук його живий і досі) і три сестри: Катерина (її Тарас найбільш любив), Ярина й Маруся.

Тарасові було несповна два роки, як його батько-мати перейшли жити до Керелівки на нове господарство, що придбав для Григорія Шевченка його батько Іван.

Хоч у рідній хаті гаразду не було, то малий Тарас біди не відчував: у хаті добра мати, сестра Катерина, що наче янгол-хранитель коло нього піклувалася, „столітній дідусь” Іван, що неділями розповідав сім'ї про давнє минуле, надворі сільська дітвора, квітник коло хати, стара верба, клуня (стодола), річка, сад, левада — є куди бігти, є де гратись, а хиба ж іще чого більше треба непосидючій, безjurній дитині, що не знає, що таке горе та злидні...?

Та того щастя на довго не стало. Як Тарасові було дев'ять років, його добру матір, ще молоду (її було 32 роки), „нужда і праця положили в домовину”. Важко було батькові самому давати собі раду з дітворою: він оженився вдруге, і в хату ввійшла мачуха зі своїми дітьми. Почалося важке життя для Тараса, бо не злюбила його друга мати, не злюбила за те, що ніколи не жалував було стусанів для її сина, злодійкуватого Степанка. Ото ж доводилося часто діставати ні за що побої від мачухи, а бувало й таке, що Тара утікав від них із хати й цілими днями ховався по бурянах. Заступитись за дитину було ні кому: сестра Катерина вийшла заміж у друге село, а батькові було не до того. Тай і батько не шажився: як Тарасові йшов одинадцятий рік, помер Григорій Шевченко — Тарас лишився круглим сиротою.

У роді Шевченків здавна водилося так, що дітей учили. То й ще як живий був Тарасів батько, він віддав був його на nauку до церковної школи в Керелівці, і там Тарас вивчився читати по-церковному. По смерти батька він ізнов пішов у nauку, до дяка Богорського, і був у нього й за учня й за наймита. Богорський був великий пяниця, вчив небагато, та за те казав малому хлопцеві робити всю хатню роботу й посылав його читати по мерцях псалтирю. Та ще до того він кривдив Тараса: не давав йому всіх шагів, що собі було хлопчина зробить із читання над мерцями, а часто ще й побивав його. За гроші, що перепадали йому часом, Тарас купував собі папір, робив із нього книжечку, обводив „листочки хрестиками й візерунками та списував” собі в ній то псальми українського фільософа Сковороди⁶), то колядки, то всякі інші пісні.

Тараса змалечку тягло до малювання. Прочувши, що в поблизькому містечку, в Лисянці, живе якийсь діякон-маляр, він покинув Богорського й подався собі до нового вчителя-діякона. Та новий вчитель був та-кий, як Богорський — і Шевченко й того кинув, і пішов у село Тарасівку, бо чув, що там жив інший маляр, який уславився образами Великомученика Микити й Івана Воїна. Та цей маляр подививсь на Тарасову ліву руку тай сказав, що з нього не то маляр не вийде, а й на порядного шевця, чи на Бондаря він не годиться.

Хлопцеві минало саме тринадцять років, як він, збентежений, повернувся до Керелівки і став тут за громадського пастуха. Та чабан, пастух, із нього вийшов поганий. Чи за книжкою, чи задумавшись було над своєю гіркою долею, чи дивлячись на красу божого світу, він забував за свою череду — вона собі розходилася, й людям не раз і не двічі доводилося аж розшукувати свою скотину. Тоді то, здається, вперше він відчув гострий біль від того, що він круглий сирота, що „не дав йому Бог нічого”. Але ж і тоді теж, ма-буть, і прокинулось у молодому хлопцеві неясне по-чуття кохання до гарної керелівської дівчини Оксани, що відчувала його недолю й нераз, певне, втирала йому його сирітські слізни словами потіхи.

Як із чабанства нічого не виходило, то найстаріший Тарасів брат, Микита, думав було привчити Тараса господарити або стельмашити. Та в Тараса ні до одного, ні до другого не було охоти, і в сім'ї через те бували тільки сварки. Ще якийсь час він прослужив наймитом у керелівського пан-отця Кошиці, а далі й цю службу кинув і подався в село Хлипнівку, щоб там у одного мальяра таки навчитися малювати. Мальяр найшов у Шевченка талант до малювання, обіцявся взяти його до себе в науку, але сказав, щоб Тарас приніс від своєго пана дозвіл, що йому можна вчитися. Шевченко пішов по дозвіл до села Вільшани, де проживав головний управитель пана Енгельгардта — та управитель Дмитренко не то що дозволу не дав, а забрав Тараса до двора, щоб там учився на кухні куховарства.

*

Та не вийшло з Тараса й кухаря. Було висміяно з кухні в кущі, порозвішує собі на деревах картишки, любується ними, роздивається собі, а ні — то читає, або сам рисує. Отож управитель порадив Енгельгардтові, щоб дав Шевченка до мальяра, бо з того може, мовляв, вийти колись панові велика користь.

Треба знати, що тоді був такий звичай: пан своїм коштом учиць своїх кріпаків на різних штукарів, співаків, музик, мальярів, і ці штукари потім, вивчившись, мусять розвеселювати-розважати панів співом, театром, малоють їм портрети, образи. Панам від того була велика вигода й користь не-аби-яка. Та Енгельгардт не так швидко послухав своєго управителя. Поки-що з пекарні Тараса взяли на панського прислужника-козачка, що повинен був цілими днями мовчки стояти в передпокії, доки не почує голосу пана, щоб подати йому чи люльку, чи води, відчинити йому двері, як було він увіходить до хати, чи виходить із неї. А що Шевченко вдався собі непокірним, та ще чи зачитається бувало в передпокії, чи засидиться над малюнками й не все якслід виконає свою службу, то за те часто таки добре його карали...

Шевченків пан був людина непосидюча: ганявся світами, бував то в Вильні, то в Варшаві, то до Петербургу їздив — і скрізь брав із собою Шевченка. А щоб

йому дешевше було подорожувати, то він челядь із Шевченком одсылав валкою — і раз узимі, під час такої мандрівки (1831. р.), як Шевченкові повідпадали підошви з чобіт, йому доводилося безнастанно перезовувати чобіт із ноги на ногу, а то був би набрався великого лиха...

Нарешті пан сам побачив, що з Шевченка прислужник поганий, то тоді вже таки поклав собі вчити його малярства. Спершу Тарас учився в якогось маляра в Вильні, а як пан приїхав до Варшави (1830. р.), то він у Варшаві почав ходити на науку до славного на той час мистця Лямпі, що змальовував портрети.

Тимчасом жити в Польщі ставало для пана небезпечно, бо поляки почали ладитися до повстання проти Росії — то й Енгельгардт переїхав із Варшави до Петербургу, і з ним поїхав туди й Шевченко. В Петербурзі Тарас далі доучувався малярства в цехового майстра Ширяєва, що посылав його розмальовувати крівлі, паркани, вивіски, підлоги, і тільки часами давав йому робити рисунки. Вибув Тарас у Ширяєва цілих чотири роки, але ж навчився мало чого, хоч роботи було аж геть-то багато. Вільним часом у-вечір він бігав собі в Літній Сад і при свіtlі місяця зрисовував постаті (статуй) різних богів та богинь, що стоять у Саду.

І ось над такою роботою застукав його раз земляк його, маляр Іван Сошенко, родом із Київщини, з містечка Богуслава. Дізнавшись від Шевченка про його тяжке життя, він занявся ним: часто прохав його до себе в гості, давав йому поради, книжки читати, а далі зазнайомив його з гарними й добрими людьми, з українським поетом-байкарем Євгеном Гребінкою⁴), Василем Григоровичем^{6*}), теж українцем ізроду, що був тоді секретарем петербурзької Академії Мистецтв, із відомим тоді російським мистцем Венеціяновом⁷), а вже через них із російським поетом Василем Жуковським⁸) та великим малярем Карлом Брюловом⁹).

Знайомство з такими людьми мало велике значіння для Шевченка — через них він і книжки нові діставав і в малярстві видосконалювався. Нові приятелі побачили великий малярський Тарасів хист і почали робити заходи, щоб Шевченкові можна було вчитися в Академії

Мистецтв. Тільки ж тоді був такий закон, що кріпакам учитися в Академії не можна було. Ото ж вони й почали заходитися, щоб викупити Шевченка з неволі. Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, той портрет пустили на льотерію, — й за гроши з льотерії, за 2500 карбованців, пан Енгельгардт згодився пустити Шевченка на волю.

Сталося це 22. квітня ст. ст. 1838 р., коли Шевченкові було 24 роки. На памятку про той великий для нього день Шевченко присвятив своїм добродіям-приятелям дві великі поеми: Жуковському — „Катерину”, Григоровичеві — „Гайдамаки”.

Ставши вільним, Шевченко почав ходити до Академії Мистецтв і незабаром зробився найкращим учнем Брюлова. Знайомства його більшли — а разом із цим Шевченко не читав, а проковтував усе нові та нові книжки, щоб надолужити те, чого змалку не вдалося схопити з науки. І німецькі поети та письменники (Шіллер, Гете), і англійські (Байрон, Діккенс), і французькі (Бальзак), і російські, і польські, і всякі — та ще йтвори наукові! А далі: театри, концерти, розмови з розумними, освіченими людьми, Академія — все це чим раз більш і більше розвивало його ум. І тільки згадки про Рідний Край, що був скований неволею кріпацтва, ще тільки ті згадки закаламували ті найщасливіші в житті його хвилини.

*

І саме тоді, як Шевченко був уже вільна людина, він, сам для себе, почав собі складати вірші. Чи нагадає собі що було, чи побачить що, чи прочитає щось таке, що нагадувало йому рідний край — і зараз на клаптиках паперу стеляться в його самі зі себе „сумними рядками” думки. Усе, що з'явилося по-українському в письменстві до того часу, й Котляревського¹⁰ „Енеїда” та його драматичні твори, і Квітчині¹⁵ повісті, і Гребінчині¹⁴ приказки-байки, і все, що було друкованого про минуле України (Бантиш-Каменський),¹⁾ чи ходило переписами по людях (Історія Русов), все, що хто забалакав про Україну (російські письменники, українці: Микола Маркевич²), Микола Гоголь³) усе це читав Шевченко і вдячний був усім

тим письменникам, що писали про Рідний Край. Багато з начитаного в історичних книжках про Україну він переспіував собі у своїх віршах та ховав у скринці під ліжком. Але якось зайшов до поета один полтавський пан Петро Мартос, що з ним Шевченко зазнайомився був у Гребінки (1839. р.), і що з нього він робив портрет. Мартос найшов випадково в Шевченка один такий шматок паперу, записаний віршами, прочитав сам той віршик (це була поема: „Тарасова ніч”), потім дав його прочитати Гребінці й попросив у поета дозволу надрукувати його вірші. Коли Шевченко дав свою згоду, Мартос видав їх у Петербурзі 1840. р. книжечкою п. з. „К об з а р”.

Книжечка була невеличка, в ній було всього вісім Шевченкових віршів, тай то деякі з них цензура немилосерно поскорочувала... Ті місця, де говорить поет про минуле України, про боротьбу з москалями — в книжечці повикрапковувані. А так у „Кобзарі” з 1840. були поміщені такі Шевченкові вірші: „Перебендя”, „Катерина”, „Тополя”, „На що мені чорні брови”, „До Основяненка”, „Іван Підкова”, „Тарасова ніч” — а на початку: „Думи мої, думи мої”, з м і ст усього того, що поет поміщував у „Кобзарі”, та ще з просьбою до України, щоб „приняла його діток нерозумних”. І чого не було в „Кобзарі”: і про нашу давнину, „про те диво, що було минуло”, і про те, як наши праціди б о р о ли ся за свою волю, а тогочасне покоління тілько те знало, що „сьози втирати”; і про те, як колись у нас „запорожці в м і ли панувати”, як на наших землях „родилася, гарцювала козацька воля, як вона шляхтою, татарами поле засівала”, як „наші предки походами в Туреччину собі славу добували, та як у тих походах був з р а з к о в и й л а д, як усі слухали вибраного отамана (Іван Підкова); і про те, що, нарешті, та наша воля втомилася й „лягла спочить” у могилу, і сторожує тепер над цією волею російський Чорний Орел; про те, як із нашого колишнього славного минулого не залишилося нічого, а тільки — „наша дума, наша пісня”, що „в тій думі та в тій пісні, голосній і правдивій, як Господа слово” — тепер ціла „наша слава, слава України” (До Основяненка); і про дівочі сльози, і про

тяжку недолю наших сільських дівчат, що їх обдурюють москалі на постоях (Катерина), і що їх матері віddaють силою за нелюбів (Тополя); і про народніх співців-кобзарів, яке вони мають значіння для народу (Тарасова ніч), і хто вони такі самі про себе (Перебендя)... — про все те співав у „Кобзарі” Шевченко.

Мала книжечка, але ж те, що в ній було, і як воно було написане, геть чисто тодішніх наших людей на Україні немов попереджувало, піднесло в них духа та захопило — бо воно так і на цілому світі буває, що нераз гаряче натхненне слово більше чуда зробить, аніж довгі наукові казання. Письменник Квітка як прочитав Кобзаря, то від того сильного Шевченкового слова — зжахнувся, від дива йому на голові волосся піднялося. Так до Шевченка ні хто ще писав на Україні ні про кривду народню, ні ніхто не змальовував так гарно минулого України, ні не жалував за її колишньою славою, ні не плакав так над тим, що тодішні люди нічого вже не знали про славну давнину*), а мовчки робили свою тяжку роботу... Старі люди, а то й пани, що були відцураліся рідного слова, плакали, читаючи „Кобзаря”. За колишнього кріпака заговорила ціла Україна, славлячи його та вихвалаючи

Але ж до „Кобзаря” не все ввійшло, що тоді вже Шевченко мав написаного. Як умер 1838. р. Іван Котляревський, то поет виславив його окремим віршем (На вічну память Котляревському), назвав його соловейком, що покинув нас сиротами, та заповів, що Котляревський у нас „панувати буде, доки живуть люди”, та що його в нас не забудуть, „доки сонце з неба сяє”. То Тарас так віддячувався батькові нового українського письменства за те, що він своєю перелицьованою Енеїдою й відновив наше письменство й до народу так поставився прихильно. Взагалі Шевченко був усім тодішнім письменникам за їх українське слово вдячний і високо їх шанував: Гребінці присвятив поему „Перебендя”, Квітці поклонився окремою поемою „До Основяненка”, вважав, що Квітка краще за нього самого може співати про „Січ, про могили, про старину”... Пізніше він так при-

*) ми б тепер сказали: загубили традицію.

хильно відзвивався і про тих українців, що хоч по-московському, а проте писали про Україну (М. Гоголь, М. Маркевич) — така дорога була для поета його рідна земля.... Це дуже цікаве для такої великої людини, як Шевченко, що він так високо шанував усіх, хто вкладав свою працю для добра рідного народу

Та не так подивилися на Шевченкового „Кобзаря” — росіяни. Іхні письменники, такі, що розбирають, чи варт що який твір, чи ні (критики), накинулися на поета, що він пише „мужицькою” мовою, словами „мертвими” (ніби — українськими), якими тоді не писали, та ще, що пише про простих людей, та про те, що ніби по ньому вже і сліду не лишилось — про козаків, про Україну...

Але Шевченко мало звертав уваги на ті закиди, і вже в рік після „Кобзаря” випустив у світ свою велику поему „Гайдамаки” — про те велике народне повстання, що зчинилося 1768. р. на Правобережній Україні проти панів. У цьому повстанні, як відомо, брали участь і гайдамаки самі, і запорожці, і придворні козаки — і всі ті три суспільні верстви заступлені в поемі трьома головними особами поеми: Ярема (гайдамаки), Залізняк (запорожці), Гонта (придворні козаки). Поет глибоко вдумався в ті часи: кривавий той час він старався зрозуміти як старе змагання українського народу до волі. Є ще одна дуже важна думка в „Гайдамаках”. Ця думка виявляє, як Шевченко дивився на боротьбу за рідний край: у цій боротьбі важніща справа, за яку хтось бореться, важніща присяга, яку люди складають для справи, аніж почування і звязки родинні.

Але ж за ту тяжку та криваву розправу з 1768. року в Шевченка серце боліло, мовляв, — „старих славян діти впились кровю”. Але ж, на його думку, мовчати про все те не можна, треба — розказувати, щоб „сини і внуки бачили, що батьки їх помилялись”...

А в уводі до „Гайдамаків” Шевченко дав добру науку російським критикам, що він їх слави не потребує і доки „живий буде, буде з нового мертвого слова” (українського), а за „раду, лукаву раду” писати по мо-

сковському, та ще про те, що москалям подобається — гарненько їм дякував, мовляв:

„Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово,
Брехнею підбите”...

А коли з „Гайдамаків” почали бути собі глузувати росийські письменники та взвивати Тараса з насміхом „мужицьким” поетом, то він на те їм ось що казав: „Нехай я буду собі й мужицький, аби поет!”

Та проте 1842. р. Шевченко пробував писати й по-московському. Його московські вірші вийшли гладкі і, що казати, — гарні. Та тільки цим його московським писанням („Слепая”, „Тризна”, себто: Поминки) — куди - куди до українських! Поет це сам побачив тайкинув писати по-московському вірші.

У тому самому році (1842. р.) зпід пера поета вийшла й одна українська поема „Гамалія”: чудовий образ із тих часів, коли козаки нишком вибралися в турецькі землі, щоб звідтіль повизволяті з неволі своїх братів та пошукати для себе добичі. А з 1841. р. ми маємо ще кілька дрібних віршів і гарну поему „Черниця Маріяна”, що її поет присвятив керелівській Оксані „на память того, що давно минуло”. На жаль, поема нескінчена.

Рівночасно з тим, як то книжечками, то в переписах розходилися між земляками Шевченкові вірші, зrostав і гурток поетових приятелів, що дуже полюбили українського кобзаря і в чому могли, йому помогали: згаданий уже поет і історик Микола Маркевич, славний артист Михайло Щепкін¹¹), теж із українських кріпаків, теж визволений із кріпацтва, отаман чорноморських військ Яків Кухаренко¹²), дідич із Качанівки на Полтавщині Тарновський¹³) і ін. В Академії Мистецтв Шевченко зазнайомився з німцем I. Штернбергом і так із ним сприятелився, що довгий час вони обидва жили разом на одній квартирі. Штернберг водив поета на літературні читання, що відбувалися в петербурзьких німців, і на тих вечірніх сходинах Шевченко зазнайомлювався з писаннями

европейських письменників, що їх там читали, та слухав музики великих европейських музик.

Та цілий час пробування в Петербурзі Шевченко дуже тужив за Україною. Хоч жилось йому непогано, а проте — „Московщина, кругом чужі люди”. Йому страх як бажалося навідатися до рідного краю в ільною вже людиною, побачити, що на Україні діється. І ось улітку 1843. р. Шевченкове гаряче бажання сповнилося — він поїхав на Україну. Побував у своїх приятелів на селі, то в Чернігівщині, то в Полтавщині. Тоді він запізнався з князем Репніном, що був колись „малоросійським генерал-губернатором”¹⁴⁾ та, попавши в інеласку царя за те, що був прихильний до України й її народу, проживав у своєму селі Яготині на Полтавщині. У князя була донька Варвара, що високо цінила талант поета — між нею й Шевченком повстало дуже велика приязнь, і поет до кінця свого життя зберігав як-найкращі спомини про княжну.

Навідався тоді Тарас і до своєї рідної Керелівки, був у Києві, їздив на Хортицю, відвідав Межигірського Спаса¹⁵⁾, скрізь побував. І скрізь його витали, скрізь на його пошану справляли бенкети, величали його „українським бардом”...¹⁶⁾ Але ж поет із серцем, повним жалю й болю, вертався до Петербургу. Він колись дитиною думав собі, що „нічого крашого немає, як Дніпро та наша славная крайна”. А тимчасом тепер у своїй рідній Керелівці побачив, що там „повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалялись”, що „сади буряном поросли”, що саме „село неначе погоріло”, що „наче люди подуріли, німі на панщину ходили”... І було це не тільки в Керелівці, а скрізь на Україні, де „людей у ярма запрягли пани лукаві”. Він бачив, що людей на Україні держать у темноті, щоб тому народові не видко було „духа правди”, щоб народ не пробував боротися, бачив, як тодішнє українське громадянство, головно, панство про Україну не дбає та ще й помагає „москалеві господарювати та здирати з матері - України полатану сорочку”. І тому зпід його пер виходять такі тужливі й сумні слова та жаль і до тих, що колись побраталися з москалями (Богдан

Хмельницький), і до тих, що тепер пішли на „чужу роботу” (Розрита могила).

Він додумався, що всьому тому лиху — спричинники неситі царі московські, що всі вони від Петра (той „перший, що розпинав нашу Україну”) та Катерини (та, „що доконала вдову-сиротину”) і аж ді тогочасного царя Миколи I. позаводили такий лад, що від нього не було чим дихати. Він бачив, що той лад тримається на великій державній машині, на верху її стоїть цар, а тримають її царські прибічники „блудолизи”, що мовчки виконують примхуваті царські накази. Ой, тай дісталося цареві за той лад від Шевченка! Кілько глуму, кілько сміху над ним — вилив поет у своєму „Сні” (1844. р.), у поемі, що цій справі присвячена! Виходило так, що цар тільки тоді щось значить, як довкола нього в сі, що його тримаються (він тоді — сильний медвідь), та як він — самий, без прибічників, то це звичайна безпомічна кіточка (смішненький медведик!). Висновки з поеми зробити, ясна річ, не важко...

Але ж довелося Псєтові за той глум та за сміх тяжко відпокутувати...

Найбільше кривавилось його серце від того, що він бачив, як „Україна заснула, буряном укрилась, цвіллю зацвіла”, що тодішній стан рідного краю не давав відповіді на питання, „за що ми боролися” колись, бо з тодішніх людей навіть ніхто нічого не знав про колишню столицю козацької України, про — Чигирина. Але серед тої безнадії поет відчував, що, може, його гаряче слово народ пробудить, і що „правда на сім світі стане” (Чигирин). А та правда це те, що народові належиться — його право!

*

В 1844. р. Шевченко на Україні „скрізь був і скрізь плакав”, як писав сам про себе. Та ще більшими ранами покрилося його серце, коли він, закінчивши Академію (22. березня 1845. р.), знов поїхав на Україну

Тоді йому на власні очі довелося побачити „не-правду і неволю”, його серце спалахнуло страшним гнівом, на папір виливалися гарячі слова докорів та відпору (протести) проти всіх тих, що наважувалися скувати людську думку в кайдани („Іван Гус”), що зазіхали

на волю свободного, хоч і бідного народу та ще за-
цитькувалися його тим, що несуть йому науку, просві-
ту („Кавказ”), проти всіх тих, що в кайлани закували
і волю і правду. Тоді то його „Псалими” мэ-
лювали ту наругу, що в ній проживав наш народ, „окра-
дений, замучений”, закований — і перемінювалися в га-
рячий, благальний голос молитви, щоб „Бог поборов
ту другу силу, ще лютішу (Москву), коли поборов ту
першу”!

Тоді то Шевченко побував у багатьох лівобереж-
ніх панів, із роду українців, і як побачив, що вони гво-
рять, то зжахнувся: пани тягли руку з московським
урядом, вихвалювали „нове отечество”, а зі селянами
поводилися не краще, як колись чужі пани-поляки. За
довгими багатими роскішними бенкетами ті пани ви-
голошували багато гарячих слів про волю, про рів-
ність між людьми, про братерство, — але ж до життя
тих слів не прикладали. Вони вихвалювали славне ми-
нуле України, але — його не знали. Балакали про славянське
братання, вчилися мов усіх славянських наро-
дів, але своєї мови не знали. Не диво, що „Україна ло-
боролась до самого краю”, що „свої діти гірше ворогів
її розпинають”...

Ось до таких то панів звернувся Шевченко з га-
рячими поемами: „До живих і мертвих” та „Хо-
лодний Яр”, де виказував їм на очі ввесь їх фалш у жит-
ті: ті гасла, що вони їх повиучувалися на чужині, — це
тільки „великих слів велика сила і більш нічого”, бо
вони, „деруть шкуру з братів незрячих гречкосіїв”;
вони своєю поведінкою наводять на себе тільки н-
ародній гнів, який може спалахнути новим вогнем,
як колись це було 1768. р. за Коліївщини; шукати нових
„отечеств” нема чого, бо тільки „в своїй хаті,
своя правда, і сила, і воля!”

Тоді ж таки поет довго задумувався над минулим
України. Він так докладно розібрав його, що йому
ясно стало, хто Україну довів до упадку: свої діячі,
що мали „жіночий розум” у політиці, що догоджували
ворогам, не знаючи того, що вони роблять, — і чужі,
з якими зійшлися і свої таки шкідники, які гірш за ворогів
свідомо нищили рідний край... Шевченко ста-

рався тодішнім людям і подавати думки, як би привести волю Україні („Великий Льох”), і власне, щоб підховати таке покоління, що ні за які гроші не пішли б ворогам служити, не побоялося мук цілого світу, а підтримало б такого, що „розпустить правду волю по всій Україні”.

Тоді було мало таких, що Шевченка розуміли. Взагалі він переріс своє покоління на яких сто років... Мало було таких, що хотіли б бути встати за рідний край. Але ж сам поет вірив уже тоді глибоко, що

встане Україна

І розвіє тьму неволі,

Світ правди засвітить („Суботів”),

— бо ж яка це може бути правда на світі, яка це може бути справедливість, коли Україна — не вільна! Сам він своїм „Заповітом” закликав земляків — „устати, рвати кайдани, вражою злою кровю окроплювати волю” й „будувати нову вольну сімю!” (25/XII. 1845. р.)...

Взагалі 1845. рік — це час найвищого розквіту Шевченкового таланту. Те, що написав поет 1845. року, то найкраще, найсильніше, думками найглибше, найвище. Крім названих віршів, сюди належить іще „Надимичка”, чудова поема про самопожертвовання матері, „Неволиник” — історична поема, де Шевченко звязав колишнє гарне минуле України з тяжким сучасним її життям та зазначив, яке велике значення мала для нашого народу зруйнована москалями Запорозька Січ (школа життя!).

Тепер уже в 1845. р. Шевченко й на людей і на все, що довкола нього діялось, і на те, що було — дивився трохи інакше. Бо ж тоді він уже „прозрівати став потроху”, побачив, що „кругом неправда і неволя”, що „скрізь Господа (правду) лають”, що й „малої дитини немає щасливої”, що „все плаче, все гине”, що кругом нього, де б не глянув, „не люди а — змії”. Тимто йому його власні слова-вірші почали здаватися кряканням борона („вороном крячу”) або й виттям сови („вию свою”)... І скрізь у своїх поемах із 1845. р. подає свої думки на світ, на людей, на Україну, на її минуле й майбутнє, на московських царів і на царський уряд, на па-

нів, що мучать людей у кріпацтві, на все. І всі ці думки вяжуться з тими, що порозкидані в інших віршах, пачинаючи від 1843. р. — і всі твори, як щось ціле для себе, ціле думками, так було й думав Шевченко видати окремо та ще й написав щось наче передмову до них віршем п. з. „Три літа” (як „Думи мої” — передмова до „Кобзаря” з 1840. р.) — але ж зробити цього в часи панування Миколи I. в Росії не можна було. Тай і життя поетове склалося так, що до видання не дійшло... Але ж вірші всі ці ходили скрізь по Україні в переписах, люди читали їх із великом захопленням, і багатьом вони очі відкривали.

*

Життя Шевченка почало вже було складатися тепер для нього щасливо. Його зробили членом виділу (комісії), що розслідував старовину (Археографічна Комісія), приятелі почали єднати для нього місце професора малярства при київському університеті. Він сам обіджав памятні місця на Україні, змальовував старі церкви, монастири, побував у Переяславі (тут зазнайомився з лікарем А. Козачковським, що лікував поета 1846. р.), в Почаєві й т. д., ладив малюнки до журналу, що мав виходити в Києві п. з. „Живописна Україна”, бо ж треба знати, що Шевченко був і дуже великий маляр, і його малюнки в історії українського малярства мають дуже велике значення. Число його знайомих, приятелів, прихильників, поклонників росло й росло...

Саме тоді київська українська молодь склала собі гурток, що поставив собі за мету працювати на користь рідного краю й рідного народу. Із гуртка виросло 1846. р. товариство, яке називало себе „Кирило-Методіївським Братством”, на згадку про перших просвітників славян, Кирила й Метода. А назвали вони таким ім'ям товариство через те, що робота його мала обхоплювати всіх славян, і не тільки Україну. Братчики підносили таку думку, що кожний славянський народ, москалі, українці, білоруси, поляки, чехи, серби, словінці, болгари — всі вони повинні жити своїм власним самостійним життям, складати собі для себе закони, вибирати собі своїх виборних до своїх

сеймів, одне слово — мати собі свою власну державу, але ж усі повинні творити спілку таких вільних держав (федерацію). Крім того, „Кирило-Методіївське Братство” стояло за загальну освіту, за свободу віри й передусім за знесення кріпацтва. Думку засновувати таке товариство подав проф. Микола Костомарів, український письменник і пізніше великий історик України¹⁷), а пристало до нього, щоб працювати, багато молодих людей, які цілим серцем вітчували недовіру рідного краю і з радої душі бажали вирвати український народ із неволі, пристав до нього дуже талановитий письменник і гарячий народолюбець Панько Куліш¹⁸) пристав Опанас Маркович¹⁹), Гуляк²⁰), Білозерський²¹)... Шевченкові дуже до серця були думки Кирило-Методіївського Братства, і він цілою душою приліг до нього, хоча до праці в ньому, за виїздами, було в нього часу дуже небагато.

З товариством треба було ховатися, бо то були важкі часи царя Миколи I., часи переслідувань кожної, хоч трохи вільнішої думки. Та й без того товариству не вдалося розвинути своєї діяльності. На братчиків зробив у поліцію донос студент Петров, який жив через стіну з одним із братчиків, що в нього всі сходилися на наради — і братчиків усіх позаарештовували. Костомарова заарештували саме перед його шлюбом, Куліша в дорозі за кордон, куди він їхав доучуватися на професора — а Шевченка, що у святковім одягу повернувся був з весілля Куліша (був за боярина) і збирався вінchatи Костомарова, заарештували на пороні, як перегдяжав Дніпро під Києвом. Сталося це 5. квітня 1847. р.

А Шевченко саме мріяв про виїзд до Італії, щоб іще краще пізнати малярство, і молода дружина Куліша, Олександра (теж письменниця, писала під ім'ям: Ганна Барвінок)²²) — він про це не знав — давав на його науку всії свої дорогі намиста...

Арештованих повезли з Києва до Петербургу й замкнули в Петропавлівську кріпость-цитаделю. Почалося слідство, що протяглося до 31. травня. З братчиків зробили великих політичних злочинців, що хотіли розвалити Росію, а Шевченка, в якого, при трусі, найшли багато його віршів (Сон, Кавказ, Великий Льох, Посла-

ніє), зокрема судили за його вірші. На слідстві Шевченко поводився дуже сміливо: від віршів не відмовлявся, не відрікався своїх думок, а як допитували його, чому він накидається на уряд, і на царя, і на панів, то він сказав, що такі думки чув скрізь по Петербурзі. і як читали присуд 30. травня 1847. р., то Шевченко був дуже спокійний і ще й товаришів підтримував. А присуд був суровий, нелюдський: Шевченка засилали на віки простим вояком у оренбурзький корпус із забороною писати й малювати. „Сам сатана”, пише Шевченко, „не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд”**), а ті, що вели слідство, генерали Орлов і Дубельт, назвали його ще милосерним...

Другого дня після того, як прочитали присуд, почалася Шевченкова подорож. Після десятьох днів їзди кіньми він прибув до Оренбургу, де його привітало декілька політичних поляків-засланців і українців-урядовців, а звідтіль відправили його 300 верстов²³⁾) від Оренбургу до Орської кріпости й записали рядовим у п'ятий лінійний баталіон.

У цитаделі Шевченко написав 13 віршів: вони посвячені то переживанням поета в тюрмі („Веселе сонічко ховалось”, „Не спалося, а ніч як море”), то згадкам його із колишнього („Не кидай матері”), то красі („Вечір”) й минулому України („За байраком байрак”), то любови його до України („Мені однаково”), а два звернені до Кирило-Методіївських братчиків; він їх наказує, щоб „згадували один другого, любили Україну во время люте та в останню її минуту, щоб Господа за неї молили”.

Собою займається мало; тільки ж серце його холо на згадку, „що не в Україні буде жити”, що смерть його „зотне на чужині,

За решоткою задавить...
Ніхто хреста не поставить
І не помяне...”

*) Інших братчиків покарали легче: Костомарів мав висидіти рік у кріпості, потім ішов на заслання до Саратова, Кузіша заслали в Тулу, Гулака замкнули на три роки до Іллісельбургу — і ніхто не смів повернатися на Україну.

Зате перед його очима ввесь час стояла У країна.
Він тремтів на думку, що її, Україну, можуть „злії люди,
лукаві, приспати, і вогні її окрадено збудити” —
і від того його серце кривавилося з болю...

*

І потяглися для поета тяжкі дні в Орській пустелі — в тих степах „рудих-рудих, аж червоних”, із їх ку-чугурами дрібного піску (з талами). День-у-день во-яцька муштра, „словесність”*), вічно присутий „дядько” наставник присікався до Шевченка, щоб він учив-ся салдатської „науки” та щоб часом не наважився написати що, чи намалювати. Цілий рік без пошти, без ні-яких книжок, окрім Біблії. Вонюча казарма, довга-довжезна хата, набита людьми, з „нарами” (тапчанами), непристойні сороміцькі розмови, горілка... А приайде вечір — „осядут думи, розібуть на стократ серце і на-дію”, проганяють із очей сон. „Години тягнуться ро-ками, глухо віками протікають”. Поет „благає Бога, щоб світало, мов волі сонця, світу жде”, а ударять „зорю” (6. год. вранці), благає Бога, щоб приходив ве-чір... Ще тільки розваги, що в неділю можна „викра-стися в поле”, вийти поза казарми „на рудий степ ши-рокий”, вилізти „на гору високую і згадати Україну” з її „голубими степами, зеленими, поперемережуваними нивами, ланами, могилами, лугами”...

Оті згадки про край рідний та надія вирватися з не-волі, ще раз „подивитись на Україну”, „напитися води Дніпрової” — тільки й тримали поета. Та ще й розмова зі самим собою у віршах, які Шевченко таки встигав списувати нишком, щоб ніхто не бачив. І це ті „неволь-ницькі думки”, що так скидаються на невольницькі пла-чі позамиканих у турецьких вязницях га покованих кай-данами козаків XVI—XVII. ст. — їх списував Шевченко в маленьких книжечках, носив у халявах, щоб началь-

*) Тим, що не знають, що воно за мудрощі та словесність, треба пояснити, що це — вчитися н а-п а м я т ь назви полку, імен усіх його начальників від найвищих до найнижчих, при чому не можна опустити ні одного з них, та їх титулів, а далі — докладно описувати вояцьку зброю і т. д., одне слово — ввесь військовий статут для вояків пізнати...

ство не догадалось — це ті чотири захалявні книжечки, де Шевченко „кровю та сльозами мере-жав своє горе на чужині”.

В Орській кріпості склав поет таки багатенько віршів — і дрібніших, і більших („Княжна”, „Москаleva криниця”, „Варнак”), списав декілька згадок із давніх літ (н. пр. чудовий вірш „Мені тринадцятий минало”) та написав декілька історичних поем, н. пр., „Чернець” (про безмежну любов до України хваствівського полковника Семена Палія, що хоч зазнав великого горя, та мук натерпівся для України — на старости літ знає тільки одну молитву — за Україну), „іржавець” (про невимовні муки України після полтавського розгрому, про перехід запорожців після Полтави під турка, їх поворот на Україну та про чудовний образ іржавецької Матері Божої, що й „досі плаче за козаками”). Склав він тут декілька й неісторичних поем, але ж таких, що з них видно, як поет дивився на наше минуле. Ось, н. пр., у вірші „Ляхам” висловлює такий самий погляд, як і колись у „Гайдамаках”, що, мовляв, нас із поляками „порізнили неситі ксьондзи, магнати”, а в поемі „Сон” („Гори мої високі”) висказує свій жаль до наших діячів у минулому, до тих „недоумів, що занапстили божий рай” та підносить таку думку, що

„на що вже лихо за Уралом
Отим Кіргізам — отже й там,
Їй-же Богу, лучше жити,
Ніж нам на Україні”,

де „без ножа” та смертних кар „людей закували тай мордують”...

І чи своє горе Тарас оспівує в тяжкій неволі, чи про давнє згадує, про інших людей пише, недолю своїх союзників описує — скрізь одне в нього перед очима: Україна — ю одне тільки в нього бажання: „хоч на старість стати на окрадених” з волі (чужими і своїми) „Дніпрових горах”. Бо рідна земля чуда творить! Вона ю найбільшого злочинця, душогуба перевертая в людину зі серцем. Так Шевченків „Варнак”, що хотів уже зарізатися, побачивши, як

„мов на небі висить .
Святий Київ наш великий,

Святым дивом ссяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють” —

— сам пішов „у Київ святым помолитись” та „просити в людей людського суда”...

*

На весну 1848. р. ту роту (чету), що до неї належав Шевченко, вирядили на Аральське Море, ще далі в степ, і офіцери забрали Шевченка зі собою, щоб змальовував ім береги моря: ім треба було дати начальству звідомлення, чи можна там побудувати кріпости. Офіцери проводилися з поетом нічого собі, головно, начальник цілого виряду (експедиції) капітан-лейтнант Бутаков. Шевченко міг малювати й писати Тільки ж сама ця країна була за край світа: пошта доходила туди на піврік раз, і Шевченко дуже страждав від того, що діводилося „хиба самому до себе писати послання”, та нарікав на своїх приятелів, що „не дають ради·поради”, не кажуть йому „мудрого слова” про його працю, „для кого він пише і для чого, за що Україну любить”, і що взагалі його забули. Але ж нарікав поет на приятелів потрохи несправедливо, бо ж вони не знали, що з ним, і куди він дівався.

Ще доки плили морем, то було ще сяк·так. Та як довелося зимувати на пустельничім острові Кос-Арал, як потяглися однакові сірі дні — та одноманітність лягала на Шевченкову душу вагою. Це найкраще пізнати, як прийшло Різдво 1848. р.: і замісьць реву церковних дзвонів на Україні поет почув виття голодного звіра в пустині й дикий свист холодного вітру, що „заносив піском·снігом” землянку·курінь, де він поселився („Хв. Лазаревському”). Тугу свою виливав Шевченко віршами, яких у Кос-Аралі набралося дуже багато. Поет тоді „полазив собі трохи коло царських тронів” і змалював із глумом, як „живуть святі царі”, „зігнав собі оскуму на коронованих головах”. Це зробив він на те, щоб показати, що

„де нема святої волі,
не буде там добра ніколи”.

що добра між царями нема, що воно тільки в — людей, а люди — тільки „в селищах” („Царі”).

Тут він написав кілька великих поем („Титарівна”, „Сотник”, „Марина” — із докорами для панів, що, мовляв, і „звір того не зробить дикий” що вони „бючи поклони, діють із своїми братами”, з близкими — кріпаками!). Між віршами з Кос-Аралу є згадки з побуту на Україні з 1845. р., згадки сумні, тяжкі, дуже тяжкі. Отак образ Керелівки, й цілої України, закованої в ямо панщини, викликує в поета таке порівняння з тогочасною долею його самого:

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать;
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати, і — мовчать.

(„І виріс я на чужині”).

Або знов образ „презавзятого патріота та християнина ще до того”, що село деморалізує, а люди заміськь на нього плювати — такі, що

„за шмат гнилої ковбаси,
у них хоч матір попроси —
то oddadутъ”...

А то знов виходять ізпід його пера такі сільські малюнки, що на перше око скидаються на народні співанки, малюнки, здебільша, з життя безталанних сільських дівчат та жінок.

Є з Кос-Аралу історичні згадки про „гайвороння з півночі, що клює очі козацькі” („Ой, чого ти почорніло”), є історичні поеми, про те, як вибирали гетьмана на Україні („У неділеньку, у святую”), про Швачку, та про Дорошенка, про той найтяжчий в нашій історії час, за Руїни, коли Дорошенкові „не стало серця” дивитися, як зі всіх боків позліталося було „гайвороння та клювало Україну єлико-мога”, й він — віддав булаву Самойловичеві. При цій нагоді поет не може втерпіти, щоб не зробити знову докору тогочасним людям, що не вміли цінити своїх великих людей, що

„з абули на Україні,
Славного гетьмана”...

(„Заступила чорна хмара”).

Скрізь ті самі думки, що в 1845. р., про брак у нашого народу історичних традицій, хиба — яка так погано відбивалася й відбивається в нашому житті.

Є між кос-аральськими віршами чудові, незрівненні малюнки словами тих таких сумних, одноманітних картин тамошньої природи, нудних до загину, але ж таких чудових, що іх міг списати тільки маляр („І небо невмите”, „За сонцем хмаронька пливе”) — і скрізь та сама любов до пригнічених, до бідних, до нещасливих, головно ж — матерей („У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая”) та дітей („На великденъ на соломі”, „І золотої й дорогої...”); та сама, що вже давніше в поета бувала („Відьма” з 1846. р., „Варнак”), думка, щоб прощати ворогам і насильникам. Є ще і згадки з особистого життя в минулому („Г. З.”; „Чи ми ще зійде-мося знов”, „Ми вкупочці колись росли” — про Оксану), є і згадки з побуту в Кос-Аралі.

*

В-осени 184. р. начальник виряду Бутаков повернувся до Оренбургу, щоб там подокінчувати ті пляни, що їх поробив над Аральським Морем, і забрав зі собою Шевченка. В Оренбурзі стрінули дуже широко поета й земляки (Хв. Лазаревський²⁹) і поляки-засланці (Бр. Залеський, Желіговський-Сова²⁴). Самому йому жилося тепер добре: муштри не робив, міг ходити в цивільнім одягу, проживав у одного з приятелів-офіцерів (Герн), бував із офіцерами на забавах-бенкетах, що вони влаштовували, заходив до приятелів українців, малював портрети й вільно „мережав” собі свої книжечки. Та ця воля протяглася всього пів року. Якийсь пьяниця-офіцер, недобрий, що Шевченко не захотів із ним піячити, а раз у обороні чести дому свого приятеля-офіцера (Герна) здорово був із ним порахувався, — подав на нього донос аж у сам Петербург, що, мовляв, поет, усупереч законі, й пише, й малює, й ходить у цивільнім одягу, а начальство ще тому потурає²⁵). В Шевченка зробили трус, забрали ціле його листування, малюнки, вірші, книжки, що понасилали були йому приятелі, поета самого заарештували й, після п'ятимісячного арешту, вислали до Новопетровського форту²⁶) на схід від Каспійського Моря (в-осени 1850. р.).

На цьому новому засланні пробув Шевченко шість і пів року, від 17. жовтня 1850. р. до 2. серпня 1857. р.

...

Погано жилося поетові в Орській кріпості, але ж це життя було ще раєм, коли порівняти його з життям у Новопетровському форті, головно ж перші два роки. Супроти першого заслання, в Орській кріпості, тедруге — було чистим пеклом: вісім годин муштри, кріпосні роботи, безнастаний догляд „дядька“ (ї перед солдатами під час муштри), який що-хвилини вивертав кишені й чоботи роздивляв, чи нема де олівія або клаптка паперу, грубий командант, по кілька місяців без пошти, а до того два перші роки недуга: шкорбу²⁷) і гостець. Дехто з офіцерів і тут добре відносився до поета, але ж у форті завівся був звичай доносити, доносив, хто не хотів; усі кращі люди були позалікувані й багато поетові помогти не змогли.

За цілих тих майже сім років пробування в Новопетровській кріпості ми не маємо ні одного укрїнського вірша Шевченка...

*

У 1852. р. прийшов до форту новий командант, майор Іраклій Усков. І він, і його дружина, Агата, були люди благородні, відносилися до поета по-людяному, ї життя його трохи покращало. Усков хотів Шевченка зробити десятником (унтер-офіцером), щоб йому було легче, але в Оренбурзі начальство на те не згодилося. Трохи згодом командант дозволив Шевченкові ліпити з глини, не так стежив за його листуванням, а 1855. р. дав згоду, щоб поет писав, але — по-московському. Тільки ж, щоб ніхто не міг побачити, що поет пише, та не зробив доносу, командант, враз із Шевченком, завів за фортом садок, у садку збудував альтану й ліплянку, ї у тій ліплянці Шевченко міг ховатися зі своїми писаннями. В альтані поет улітку ночував, а пересиджував під роскішною вербою, що її сам викохав із ломаки, яку по дорозі до Новопетровська наштов, засадив у піску та що-дня підливав. Потім Усков зробив із Шевченка нестроєвого вояка, що поет не мусів робити муштри, гостив його майже що-дня в себе обідами й чаєм. Це, здається, він робив тому, що Шевченко дуже полюбив його дітей, а й діти, головно, маленька донечка комandanта, цілою душою прилягла до старого вусатого, лисого вже „дяді“.

По-московському написав тоді Шевченко декілька повістей. Деякі з них розповідають про те, про що поет писав по-українському віршами („Наймичка”, „Княжна”), — інші знов мають дуже багато згадок про власне життя самого поета (автобіографічні повісті), тим-то мають для нас дуже велику вагу, й нам треба їх пізнати нарівні з поетичними творами нашого Кобзаря („Мистець”, „Музика”, „Близнюки” і т. д.).

*

Тимчасом у російському царстві заворушилося. Почали спалахувати один по одному селянські бунти, скрізь ширилося розбишацтво. Війна з Туреччиною, що її почав був цар Микола I., щоб добути Царгород, виявила погану нездарність царського уряду. Громадянство голосно забалакало про зміни політичного та суспільного ладу, про реформи. Та як на те все вмирає цар Микола (5. лютого 1855. р.). Новий цар, Олександр II., проголосив із нагоди вступу на престіл помилування (амнестію) для політичних „злочинців” — але ж це помилування оминуло Шевченка: цариця-вдова сама скреслила його прізвище, ніяк не могла подарувати поетові, як то колись Тарас у „Сні” (1844. р.) закипив собі був із неї, що всна „мов опеньок засушений, тонка, довгоно-га”, „мов та чапля між птахами скаче, бадьориться” (бундючиться).

Але Шевченкові приятелі не спали. Заходами гр. Толстого,²⁸⁾ що був віцепрезидентом (заступником голови) Академії Мистецтв, княжни Репніної й головно Тарасового приятеля Михайла Лазаревського²⁹⁾, що був високим урядовцем у Петербурзі, цар Олександр II. дня 10. квітня 1857. р. підписав помилування для Шевченка.

Про це довідався Шевченко з листів від приятелів. Ще на великдень 1857. р. (великдень був того року 7. квітня), дістав він дуже широго листа від М. Лазаревського, що знав уже про недалеке визволення поета з неволі. Але ж урядове письмо про визвіл настигло до Новопетровського форту щойно 21. липня 1857. р., тайто в ньому не написали, куди Шевченкові іхати. То вже сам командант, зі свого доброго серця, виставив поетові паспарт до Петербургу, й Шевченко 2. серпня 1857. р. покинув Новопетровський форт.

Через те, що письмо довго не приходило, Шевченкові довелося переживати багато хвилювань. Усе ще виринали сумніви, ану ж усе це не відповідає правді! Тоді то він почав вести свої щоденники, він записував не тільки свої щоденні переживання, але й спогади про давніші часи своєї неволі, зрівнював їх із давнішими часами, висказував свої погляди і на світ і на людей, і на мистецтво, і на поезію, і загалом на письменство. Починається „Денник” днем 12. червня 1857. р. й кінчается 13. липнем 1858. р., коли вже поет був у Петербурзі.

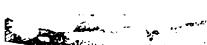
Денник, як і повісті, написаний російською мовою, але ж ця російська мова зовсім своєрідна, далека від мови російських письменників, москалів ізроду. У тій мові так багато українських слів, і форм, і складу — що й тяжко сказати, що це московський твір. Та змістом це дуже цікава книжка, і для того, щоб зрозуміти її пізнати Шевченка — дуже важна. З нею таксамо треба зазнайомитися нам, як і з повістями, як і з Шевченковим цілим листуванням, без огляду на те, якою мовою воно написане, чи українською (з украйнцями), чи своєрідною, Шевченковою московською (з росіянами, поляками, н. пр., із Броніславом Залеським). У Новопетровському форпі вже поет почав і віршувати знову по-українському. У травні 1854. р. він написав „Москалеву криницю” (16/V 1857), переробивши її з давнішої, написаної ним іще в Орській кріпості (1847.).

На Астрахань³⁰), Саратів (тут поет навідався до матері Костомарова, а Костомарів сам був тоді за кордоном), Шевченко подався пароплавом, рікою Волгою, до Нижнього Новгорода (20. вересня 1857. р.). Та тут йому притрапилася халепа. Нижньоновгородська поліція не дістала ще відповідного наказу й хотіла завернути Шевченка до Оренбургу, щоб поет там ждав, доки з Петербургу не назначать йому, куди йому їхати. Тоді за порадою приятелів Тарасові довелося „занедужати”, й та недуга протяглася цілого пів року, доки Шевченкові петербурзькі приятелі не виходили для нього дозволу повернутися до Петербургу і знову працювати в Академії Мистецтв, хоч... і під доглядом поліції...

У Новгороді Шевченко трохи відпочив. Правда, то не був уже той веселий, бадьорий, дужий, з густим волоссям, як його описує Костомарів, чоловік, а старий дід зі сивою бородою, з великою лисиною, з пропащим на віки здоровлям (дарма, що йому було всього 43 роки) — але ж товариство письменників, мистців тай так інших благородних, прихильних йому людей, театр, музика, книжки оживили його. Поет забирається до малюнків, пише. В Нижньому, крім трьох дрібних віршів, які позаписував у свій „Денник” (під днем 9. лютого 1858. р.: „Доля”, „Муз”, „Слава”), він створив велику поему з часів римського цісаря Нерона³¹⁾ про перші переслідування християн, що проповідували правду за неї страждали, п. з. „Неофіти” (Новохрищенці). Поема повна вогню, запалу — боєва, не згірша за Шевченкові писання з 1845. р. Роки знущань і неволі не вбили в поета духа. Хоч дія відбувається в Римі, але ж не важко доміркуватися, що поет собі думав. І думки в поемі подібні, як у творах із 1845. р. І вірш „Юродивий”, написаний у Нижньому, повний глуму й насміху, й він нагадує часи найбільшої слави Шевченка.

В Нижньому Новгороді поет виправляє давні свої твори („Відьма” з 1846. р.), лагодить до друку вірші, що їх понаписував 1847—1857. р., та дуже цікавиться новими українськими книжками та новими письменниками. Задля того, щоб його провідати, приїхав до Нижнього з Москви й його великий приятель М. Щепкін, грав для нього в театрі по-українському („Москаль Чарівник”), на вечерницях, що їх уладжували в честь Шевченка, виголошував із великим почуттям Шевченкові вірші.

Нарешті, 25. лютого 1858. р. прийшла вістка, що Шевченкові можна приїхати до Петербургу, і поет 8. березня покинув Нижній Новгород. На якийсь час він іще спинився був у Москві (в Щепкіна), щоб там провідати своїх приятелів: навідався до українських учених проф. Михайла Максимовича³²⁾ та Йосипа Бодянського³³⁾, бачився з княжною Репніною, з кількома московськими вченими (С. Аксаков, Хомяков, Погодин)³⁴⁾, та 27. березня 1858. р. був уже в Петербурзі й заїхав просто до свого приятеля М. Лазаревського.

*

У Петербурзі привітали Шевченка „як давно сподіваного й дсрого гостя” — й українці, і колишні засланці поляки, і ті росіяни, що до нього прихильно ставилися.

А жили тоді в Петербурзі, вернувшись з заслання, й давні товариши Шевченкові (Куліш, Семен Гулак, пізніше приїхав Костомаров), й саме заходилися коло нової праці для України. Дехто з них (Куліш) покладав великі надії на нового царя, та Шевченко в добру волю Олександра II. не вірив, „не ждав від нього сподіваної волі”. На його думку, щоб „збудить хиренну волю”, що її „приспав цар Микола” — треба б

„миром

Громадою обух сталити,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить”...

А проте він тішився всіма тими плянами, що їх укладали собі петербурзькі українці: книжки для народу, українські видання, український журнал... Але ж найбільше радів він душою, що в українському письменстві появився такий великий талант, як Марко Вовчок³⁵), пані Марія Марковичка. З нею Шевченко познайомився в Петербурзі й дуже високо її цінив, не тільки за її чудові оповідання з життя українських кріпаків, а й за те, що вона знала українську народну мову, як ніхто її не знав. Він звав її „пророком нашим”, „своєю донею” і ставив її нарівні з собою. Українські земляки часто витали поета в себе дома і спрошували на його честь гостей (Кочубей, Макаров, Василь Білозерський), а де в кого з них (н. пр., у Білозерського³³) бували й колишні засланці поляки (Сераковський, Желіговський-Сова), знайомі Шевченка. В пані Наталя Суханової, родом із Слобідської України, послуга із кріпаків горнулася до поета, всі знали його вірші, читали й училися їх на пам'ять, дехто мав і Кобзаря (1840); приляг душою до нього й її син Борис, якого поет учив малювати (він потім написав про поета дуже милі спогади). Тай самі поляки (Желіговський-Сова — він написав гарний вірш на честь поета по-польськи) теж часто гостили Шевченка в себе.

Зажив Шевченко в Академії Мистецтв, де мав для себе дві невеличкі світлички: в одній спав, у другій — працював. Усе це влаштував для колишнього талановитого студента Академії гр. Федір Толстой, що як батько заопікувався поетом. Він часто неділями запрошував поета до себе й зазнайомлював його з петербурзькими вченими, письменниками, мистцями. Між іншими, в гр. Толстого Шевченко пізнав славного на виесь світ математика Михайла Остроградського, українця з роду, пізнав поета Мея, що переклав деякі Шевченкові поезії на російську мову, братів Жемчужникових, великих прихильників поета, професорів, молярів і т. д. I сам гр. Федір Толстой, і його дружина, Настасія Іванівна, й донька Катерина (замужем Юнге, вона написала гарні спогади про Шевченка) дуже високо цінили Шевченка й незвичайно прихильно до нього ставилися. В Академії Шевченко занявся гравюрою*), але ж не покидав далі рисувати олівцем, олійними фарбами, то-що. За граверські роботи він дістав ступінь академіка — найвищий ступінь чи в науці, чи в мистецтві.

У Петербурзі зазнайомився поет із багатьома визначними російськими письменниками. Він пізнав повістяра Івана Тургенєва³⁷), йому читав він свої вірші (Тургенев потім написав свої спогади про Шевченка) й як великий російський письменник захотів піznати українську мову, поет радив йому читати Марка Вовчка. Запізнався він і з російським поетом Миколою Некрасовим³⁸) (по смерти поета написав гарний вірш на його честь: „На смерть Шевченка”), з різьбарем-білорусом Михайлом Мікешином³⁹), що робив малюнки до Шевченкових творів, пізніше написав спогади про поета, а саме тоді працював над памятником нібито-тисячоліття існування Росії (1862—1862). Зокрема поет дуже полюбив негра Ольдриджу, що незрівняно грав у театрі трагічні (сумні) ролі, обидва мистці часто провідували один одного, а Шевченко зробив із Ольдриджа дуже гарний портрет.

В Петербурзі довелося Шевченкові зустрінутися зі сином колишнього свого пана, з молдівським Енгельгардтом... Яке враження залишила в Шевченка та зустріч, нийкраще піznати з його слів, записаних у „Деннику”:

„З а б у т т я т о м у, що минуло, а м и р і л ю б о в
тому, що тепер”. Наш поет прощав своєму панові
за всі колишні кривди...

*

Та хоч у Петербурзі Шевченка любили й шанували, то його таки раз-у-раз тягло на рідну землю. Вволяючи його волю, приятелі, з тяжкою бідою, роздобули для нього дозвіл на виїзд на Україну — ніби то, щоб поет міг порятувати своє здоров'я. В середині червня (здається 3/VI. ст. ст.) 1859. р. Шевченко подався до Рідного Краю і пробув там цілі три місяці (до 7. вересня ст. ст.). Він побував трохи на Лівобережжі у своїх давніх знайомих (н. пр., у лікаря А. Козачковського в Переяславі), потім провідав під Каневом М. Максимовича, навідався до Канева, а звідтіль — до Керелівки, був у своїх братів Микити й Йосипа, бачився зі сестрою Яриною, що саме повдовіла (Бойчиха), й довший час залишився в названого свого брата Варфоломія, що був за управителя маєтку в пана Лопухіна в Корсуні над річкою Россю. Те, що його сім'я все ще робила панщину, краяло йому серце, й так покарбоване горем та зліднями...

Та й цим разом не обійшлося Шевченкові без причини. На донос якогось польського дідича, що Шевченко, мовляв, ширить богохульні думки та бунтує народ, його в селі Мошнах (15. липня 1859. р.) заарештували й перевезли до вязниці в Черкаси. Тут він згадав свою сестру Ярину, що недавно з нею бачився, й написав вірш „С е с т р і”, де оповідає про щасливу зустріч із Яриною у сні..., з якого прокинулися вони обоє: сестра „на панщині, а він — у неволі!” З Черкас повезли поета до Києва й замкнули в кріпости. Тодішній київський генерал-губернатор Васильчиков казав його випустити, але пораяв йому мерщій їхати до Петербургу, де „люди мудріші й не чіпаються за дрібниці, щоб вислужитися” перед владою.

А проте Шевченко, за дозволом Васильчикова, ще якийсь час залишився в Києві. Жив він на передмісті, грався там із дітьми (Шевченко дуже любив діти), ходив ізвідтіль до міста й навідувався частенько до колишнього свого добродія Сошенка, що проживав

тоді з дружиною в церковному „домі для скорбящих”. У Сошенка зазнайомився з інспектором ІІ. київської гімназії Михайлом Чалим⁴⁰), що написав пізніше перший великий Шевченків життєпис та подав свої спогади про поета.

В полсвині серпня (13/VIII) поет покинув Київ, поався до Переяслава, де ще раз відвідав своєго приятеля А. Козачковського й написав дуже їдкий вірш на Богдана Хмельницького з приводу його переяславської умови з Москвою. Поет назав гетьмана з глумом „препрославленим, козачим розумним батьком”, „великим мужем, великим, славним та не дуже” й міркував собі (як колись 1843. р. в „Розритій могилі”), що краще було б Хмельницькому не родитися... Це говорив ізнього великий жаль за — злуку з Московщиною... З Переяслава Шевченко поїхав на хутір Лазаревських під Конотопом, де провідав матір своїх приятелів, побував у Качанівці в В. Тарновського, потім на Кроми поїхав до Москви, й 7. вересня 1859. р. був уже в Петербурзі.

В поета було тепер тільки одне ще бажання: на-бути для себе десь над Дніпром шматок землі („коли не над Дніпром, так мені його й за копу не треба”), поставити собі на ньому хатину й зажити в ній на ста-рість мирно й тихо з любою дружинсю. Поет мріяв, що „коло хатини посадить на спомин дружині і яблоньку, і грушеньку, що під тими деревами в холодочку сяде собі дружина з дітками малими, а він буде рвати груші й діткам подавати, розмовляти тихо з дружиною” — одне слово: буде щасливий, і він, і вона!... Землю мав напитувати Варфоломій, він і мав вишукати для Тараса молоду...

У своєму житті Шевченко декілька разів бажав одружитися. Ще молодим хотів узяти собі за дружину Дуню Гашковську, та не позволив дідич Енгельгардт. Р. 1843. йому полюбилася донька керелівського пан-отця Григорія Кошиці, та — не згодилися батьки. Р. 1846. попалася йому якась красуня в Києві, та з цього теж нічого не вийшло. В Нижньому Новгороді (з по-чатком 1858. р.) йому сподобалася драматична артистка Катерина Піунівна, та сама, що в Нижньому зі Щепкі-

ном дуже гарно грала в „Москалі Чарівнику”, їй Шевченко вчив її, як їй вимовляти слова по-українському (Піунівна — була московка), давав їй книжки читати та дбав про поширення її освіти, — але ж молода артистка про одружіння зі старшою людиною й чути не хотіла. Потім у червні, чи липні 1859. р. Шевченкові впала в око в Корсуні чорноока Варфоломієва наймичка Харитина Довгополенківна, кріпачка, але й вона не згодилася вийти заміж за старого пана, їй бажалася ще погуляти. Тоді Тарас улітку 1860. р. наглядів собі сам дівчину, Ликеру Полусмаківну, що була кріпачкою українського пана Миколи Макарова й наймичкувала в сестри Макарова, пані Карташевської, але ж тоді на якийсь час її була взята до себе за наймичку сестра Кулішихи, пані Надія Забіла, що жила у Стрільній під Петербургом. Ликері було тоді двацять років, вона була „розумна, письменна й не балакала по-московському”, як писав Шевченко своїму братові — поет цілою душою покохав молоду дівчину, але ж із супружиння нічого не вийшло. Шевченкові приятелі почали йому відраджувати, а й сама Ликера не дуже то й хапалася виходити за пана, хоч начебто Шевченка шанувала й на ціле життя зберегла для поета як-найкращу пам'ять.*)

Після невдалого женихання Шевченко почув, що від його надій зажити гарним життям із дружиною „холодним вітром уже повіяло”, почув у своїму серці „зиму”, почув страшну самоту, і тільки ще роботою розважував себе, „орав

свій переліг, убогу ниву
Та сіяв слово” —

сподіваючись, що „добрі жнива кслись-то будуть”. Де-коли йому здавалося, що тією своєю працею, „своїм химерним добрим словом”, своїми оповіданнями, що з його праці що вийде, — він себе самого дурить! Але ж зараз таки вперто тиснулася до голови думка, що

„лучче одурить
Себе таки, себе самого,

*) Вона на старість поселилася під Каневом, недалеко Шевченкової могили, й часто туди навідувалася. Перед війною, 1914. р., вона ще була жива.

Ніж з ворогом по-правді жить
І всує нарікати на Бога!"

Тільки своя праця для народу дасть гарні жнива, — вірити ворогові, що він добро принесе Україні, й як нічого з того не вийде, марне (всує) нарікати на Бога, — не треба!

Саме тоді з'явилось нарешті після довгих заходів, нове видання Кобзаря (1860. р.), сильно пскalічене та понижене цензурою. Крім того, Шевченко зладив для українських недільних шкіл⁴¹⁾ „Буквар”, що й вийшов 1861. р. Різно можна дивитися на цю невеличку книжечку, але ж із укладу її виглядає правдиве обличчя поетове: безмежна любов до України, любов Бога і близніх, любов до всього рідного, пошана батьків, милосердя для бідних. Збирався поет співробітничати і в українському журналі „Основа”, що й почав виходити з початком 1861. р. заходом Білозерського. І хоч не багато, а проте написав він у тому часі декілька віршів. Згадати б тільки його чудову поему „Марію”, де по-своєму змалював невимовні терпіння матері, з гарячою молитвою, щоб Мати Божа „зглянулася на окрадених сліпих невольників”, щоб „подала

їм силу
Своїого мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю!"

Тоді повстали інші гарячі, вогняні вірші: „Подражаніє Ієзекілю”, „Осії глава XIV”, „Саул”, „Молитви”, всі списані наче пророчими словами наче тими словами з Біблії, і всі з тим самим молодечим жаром і запалом, що колись, усі з тою великою любовю до страдників і з ненавистю до гнобителів, із насміхом над усіма „великими”, з тою самою любовью до правди, волі, з закликами до „єдиномислія” між людьми та „братолюбія”, і все з тою самою непохитною вірою у краще майбутнє Рідного Краю, з тою глибокою вірою, що „Козак розтрощить трон, порве порфири, роздавить того кумира” (= тельця), якому покланялися тодішні наші люди, ті „няньки, дядьки отечества чужого” — і що ми тоді

„помолимося Богу
і небагатій невбогі!”
(„Бували війни”).

*

З початком 1861. р. скрізь забалакали про те, що мають скасувати панщину, і Шевченко з великою нетерплячкою ждав, коли оголося царський маніфест. А за той час докладав усіх заходів, щоб хоч свою сім'ю викупити з кріпацтва. І справді, всі брати та сестри з усіма дітьми, стараннями Шевченка, стали вільні ще до скасування панщини.

Зате самому поетові сильно нездужалось; після Різдва 1860. р. він тяжко занедужав, хоч працювати не кидав. У лютому недуга збільшилася. У день своїх народин він іще приймав привітання від своїх приятелів, та вже день пізніше, 26. лютого ст. ст. (10. березня н. ст.) 1861. р. вранці замкнув на віки свої стомлені очі: водниця підійшла до легенів, і його струджене серце перестало бити... Умер у 47. році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, $3\frac{1}{2}$ року під доглядом поліції, і тільки 9 років в ільною людиною, — умер, не діждавшись оголошення маніфесту про скасування панщини, проти якої ціле своє життя боровся. Кріпацтво скасували 19. лютого 1861. р. (4. березня н. ст.), але ж маніфест появився аж тиждень після смерті поета...

Шевченка поховали спершу в Петербурзі, але тільки тимчасово, бо ж зараз-таки після його смерти всі приятелі поклялися „соблюсти” (як казав тоді Куліш), виповнити його заповіт і перевезти його тіло на Україну та поховати його

на могилі,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий...

Як тільки на-весну прийшов дозвіл на перевіз тіла, зараз відкопали домовину, тіло вклали в нову металеву труну, покрили, як велів старий козацький звичай, червоною китайкою,⁴²⁾ й почерез Москву, Тулу перевезли до Києва, а звідтіля пароплавом на Чернечу Гору, нे-

далеко Канева, що її поет придбав був для себе на проживання. Скрізь по дорозі тіло незабутнього Кобзаря стрічали з почестями, скрізь виголошували промови. Тільки, коли в Києві заборонили промовляти над домуною, то одна пані поклала на труну терновий вінок — це було для всіх за промову...

*

На Чернечу Гору під Каневом посходилося багато людей, було там і багато селян, що прийшли віддати честь тому, що „писав волю”. Поки на могилі копали студенти гріб, у канівській церкві правили панаходу, і протоєрей Мацкевич виголосив гарну промову, що так кінчалася: „Минуть віки, й далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав Ти, Брате, жити в Каневі, — то й живи до кінця віку! А ти, Україно, шануй наше місто, бо в нас покояться кости Тараса Шевченка. Тут на найвищій горі Дніпровій лежатиме прах його, і як на горі Голгофі видко було хрест Господень із цілого Єрусалиму й Юдеї, таксамо видко буде хрест Його й по цей, і по той бік нашого славного Дніпра!” Після того понесли тіло на гору, спустили у гріб, насыпали високу могилу й поставили дубовий хрест...

Згодом могилу відновили, поставили новий хрест із чавуну,⁴³⁾ поробили східці нагору, збудували хату коло неї, завели садок, і сторож коло неї ходить.

За наших часів — хреста вже не стало. Його зняли, й на його місце поклали памятник із погруддям поета, поганенський, бездушний. Порівняння не буде для нового памятника корисне...

Та хата — залишилася, як була. Із неї дивиться на нас портрет Шевченка в рушниках, на столі лежить розгорнута книжка: то для тих, що приїздять навідуватися на могилу поета, щоб своїймена там записували.

А ходять туди з цілої великої України не сотнями — тисячами ходять туди люди, рік-річно ходять віддати честі. Тому, що збудив зі сну Рідну Землю, що за неї тільки вистраждав, тільки натерпівся горя й муки...

То так люди ходять іще тільки на прощу.

А що-року, як настане місяць лютий, чи березень, ціла свідома Україна справляє Шевченкове свято: як

хто знає, так і справляє. Таких свят не знає для своїх поетів ні один народ на цілому світі.

*

А не знає таких свят тому, бо не всякий народ однаково розвивався, не в усіх народів дорога до кращої долі була однакова. Наші дороги були густим терням позаростали. Та терня треба було прочистити і шлях до кращого майбутнього промоцьувати. Та ніхто не зінав, як до того братись. Люди до терня позвикали, думали, що так воно й має бути.

А Шевченко його нам прочистив, той шлях! Прочистив його своїм Словом вогненним. Указав, що колись той шлях був чистий, та тільки люди про це позабували. Його пламенне Слово струснуло нашим сумлінням. Та не відразу. Тоді, коли він його, те Слово, проголошував, люди його не розуміли. Він же яких сто років переріс своє тогочасне покоління! Слово його

„у серце падало глибоко
І ніби тим вогнем пекло
Холодні душі”,

але ж воно приймалося зпрокволу, поволі люди почали поета розуміти. Ті ж, що розуміли, дякували поетові щорічними поминками. Дякували за те, що сказав їм, для чого їм на світі жити. І з року на рік коло людей, що обходили пам'ять Шевченкову, зростало. Тепер ці свята вже всенародні. То ми всі віддячуємося поетові за те, що з нас поробив людей, які знають, чого хотути!

Тепер усі ми, без огляду, який у кого з нас свігогляд, без огляду на те, як хто з нас працює, які має думки, та як дивиться на наше майбутнє — всі ми, і кожний із нас ізокрема, кажемо, що Шевченко, мовляв, мій! А отже Шевченко — наш, нас усіх! То вже така загадка, така тайна генія-поета, що в ньому кожний усе найде для себе те, чого йому треба, й на тому свої думки будує. Так вонс в нас із Шевченком сталося. В нас нема ні одної партії, що не нашла б у безсмертних творах Шевченка чогось такого, що не підходило б до її програми. І кожна за Шевченка ховається, його словами доказує, що правда те, що вона каже,

і що вона робить. І нема такої в нас людини, що не шукала б відповіді в Шевченка на те, що її болить, що її мучить. І там, на сході, зробили з Поета — с в с г о та ще програму Йому приписують — с в о ю! Проти того треба всім криком кричати! Поет, що ціле своє життя боровся проти насили, проти з н у щ а н ъ, проти того, щоб сковували душу живу, слово живе — не може бути поетом тих, що насилою та знушенням: тримаються, що живу душу і слово живе сковують!

Правда, там багато зробили для того, щоб люди краще Шевченка пізнали. Заснували інститут Шевченко-зnavства, визначили для вивчення поета гарні будинки, видають його твори (хоч і освітлюють їх по-своюму), збирають по ньому памятки, ставлять нашому Кобзареві памятники там, де колись він пробував. Ось, н. пр., на тому місці в Новопетровському за Каспійським морем, де Шевченко сім років тяжко карався, стоїть тепер памятник Шевченкові. Поганенький, але — є. Тепер на Наддніпрянщині скрізь памятників уже багато, зде більша ж, по містечках та селах. Тільки ж це ставлять ці памятники с во і м і с ц е в і л ю д и, віддячуються Шевченкові за його слова гарячі. Такий памятник поставили своєму Великому Землякові вдячні керелікці. І на тому місці, де колись стояла бідна обдерта хата батька Тарасового, Григора Шевченка — красується на високій підставі гарне погрудя поетове...

Ставлять такі памятники поетові й на наших землях. Уже багато сіл та містечок має такі памятники. А то ще інакшим шляхом шанують поета: називають його ім'ям читальні, товариства, установи наукові (н. пр., Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, від 1874. р.), школи, тощо. По містах його ім'ям звуть вулиці, і на віть там, де наші люди впливу великого не мають, є вулиці Шевченківські. Добре було б, щоб і 100. роковини появи Кобзаря використали наші люди та якусь памятку для Шевченка в цьому році полишили...

Але ж найкраще було б, як би ставили Шевченкові п а м я т н и к и ж и в і! А розуміємо ми ті памятники так, щоб ми дуже докладно зглибили нашого поета, щоб ми всі геть-чисто його думки як-слід розуміли, щоб не бу-

ло в нас хати і села, де не було б Шевченкового „Кобзаря”, щоб не було в нас одної людини, що не знала б його життя! Бо тільки тоді ми можемо собі усвідомити раз на все, що це Він із нас народ зробив, що це Він із нас свідомих поробив громадян, і що коли б не Шевченко, то не було б на Наддніпрянщині 1917. року, як не було б 1918. р. в нас!

Все це добре знала та громада свідоміших наших людей, що додумалася до щорічних святкувань памяті Шевченка. Бо ті святкування в нас рік-по-року нагадували Шевченкову працю для нас, нагадували нам раз у раз його святі слова „Заповіту”.

Не дурно ж Шевченків „Заповіт” став для нас другим національним гімном...

П О Я С Н Е Н Н Я

1) Дмитро Бантиш - Каменський, укр. історик (1788—1850), написав із доручення кн. Репніна (див. пом. 14) історію України („Історія Малої Россії”). Довго це була настольна книжка нашої інтелігенції на Україні, від 1822—1842 було її 3 видання.

2) Микола Маркевич, укр. поет, історик (1804—1860); його російські вірші („Українська мелодія”) і історія („Історія Малоросії”, вийшла в Москві 1842—1843) надихані великою любовю до минулого України. Шевченко із вдячності за його вірші присвятив йому вірш „Бандуристе, орле сизий” (1840). Маркевич збирав іще народні пісні, повір'я й т. д., і написав про це книжку.

3) Микола Гоголь, великий письменник, (1809—1852), теж писав по-російськи, родом із Сорочинців на Полтавщині. Шевченко дуже поважав Гоголя за його оповідання з українського життя („Вечорі на хуторі”) та передусім із українського минулого („Тарас Бульба”). Гоголеві присвятив Шевченко вірш „За думою дума” (1844), де й натякає на „Тараса Бульбу”: мовляв, тепер уже минули ті часи, щоб „батько сина зарізав за честь, славу, за братерство, за волю України”, як це зробив старий Бульба.

4) Євген Гребінка, укр. письменник (1812—1848), писав по-укр. дуже гарні байки („Приказки”, 1834), а по-моск. вірші про славне минуле України та повісти з укр. історії („Чайковський”, „Золотаренко”).

5) Григорій Квітка, приbrane ім'я „Основяненко” (бо був із села „Основа” під Харковом), укр. письменник, перший укр. повістяр, (1778—1843), і перший в Європі ввів до повісті селянина („Маруся”, „Сердешна Оксана”, „Козир-дівка” і т. д.), писав і по-рос. з минулого („Пан Халявський”), та ще драматичні твори („Сватання на Гончарівці”, „Щира любов” і т. д.).

6) Григорій Сковорода, укр. фільософ (такий, що шукає правди й її любить), (1722—1794), займався й виховничими питаннями, писав і вірші (псальми) з релігійними настроями; Іх любили на Україні й часто переписували. От. і Шевченко каже про себе (1847. р.), що бувало зі школи, в діка, викрадеться, піде в бурян і на папері списує „Сковороду” або „Три царіє со дари” (колядка).

6*) Василь Григорович, секретар і професор Академії Мистецтв у Петербурзі (1788—1865), був родом із Пирятині на

Україні (Полтавщина), він гуртував та підтримував земляків у Петербурзі. Шевченко в „Лайдамаках” каже, що він „не одціравсь того слова, що про Україну спілй старець (коозар), сумуючи, спиває під тином” (= плотом), що він „люоить душу правди — козацьку славу”.

7) Олексій Венеціянов, рос. маляр (1780—1847), був теж родом із України, з Ніжена (батько — грек, мати — українка); дуже давав про Шевченка.

8) Василь Жуковський, великий рос. поет (1783—1852), перекладав на рос. мову зах.-європейських письменників, стояв близько до царського двора (вчив царські діти), займався до-лею Шевченка; в його перекладах із зах.-європ. письменників Шевченко зачитувався.

9) Карло Брюлов, визначний рос. маляр (1799—1852), з роду німець, учитель Шевченка, творець славних образів, н. пр., Останні дні Помпеїв, Облога Пскова. Він до Шевченка ставився дуже прихильно, тай Шевченко до нього, як кажуть, молився. Це найкраще видко з його рос. повісті „Мистець” (Художникъ).

10) Іван Котляревський, батько нового українського письменства (1769—1838), автор „Енеїд” (1798), драм. творів „Наталя Полтавка” та „Москаль Чарівник” (вперше виставлені в Полтаві 1819). Шевченко дуже високо поважав Котляревського за те, що він у „Енеїд” — „всю славу козацьку переніс в убогу хату сироти”, сеotto, що його, осиротілого, своїм твором загрів українським словом, українським твором.

11) Михайло Щепкін, визн. рос. актор (1788—1863), з роду кріпак, але заходами нашого поета Ів. Котляревського випущений на волю; грав він і в українських штуках („Москаль Чарівник”); він був великий приятель Шевченка, його грою в театрі поет захоплювався, звав його ворожитом („волхв”, що може чуда творити, присвятив йому поему „Чигирин” (1844), „Густка” (1844) та „Неофіти” (1857).

12) Яків Кухаренко, укр. письменник (1800—1862), на-казний отаман чорноморського війська (кубанського), ставав часто у пригоді Шевченкові, як Тарас був у неволі. Написав він драматичний твір „Чорноморський побит на Кубані 1794—1796”, його й досі подекуди виставляють у театрі в перерібці М. Старицького „Чорноморці”. Помер Кухаренко в полоні в абадзехів (такий народ за Каспійським морем).

13) Василь Тарновський, укр. громадський діяч (1837—1899), дідич і маршалок шляхти на Чернігівщині, оснував відомий історичний музей у Чернігові, де є й багато памяток по Шевченку, допомагав укр. видавництвам („Кіевская Старина”), був почесним членом львівської „Просвіти”.

14) Кн. Микола Репнін, властиве Волконський, російський державний діяч (1778—1845), був 1816—1836 т. зв. „малоросійським генерал-губернатором”, себто управляв цілою Україною, стояв на

давні права України, навіть про це писав цареві Миколі І., та за те йому й відобрали його уряд.

15) Межигірський Спас, монастир у Межигір'ї недалеко Києва, заснований іще в XII. в., від 1672. р. він став запорозьким, і там старі запорожці доживали свого віку; 1787. р. монастир ізгорів, і 1796. коло нього утворено фабрику порцеляни; 1884., як фабрика занепала, тут повстас жіночий монастир; тепер там керамічна школа.

16) „бард” = кельтійський співець та поет; барди мали велике значення та вплив на народ. „Українським бэрдом” назував Шевченка перший Куліш.

17) Микола Костомарів, великий укр. історик (1817—1885), професор університету (київ., петербурзького), видав цілий ряд праць із історії козаччини та матеріалів до неї, був основник Кирило-Методіївського Братства та написав для нього „Книгу битія укр. народу” з великою любовлю до України та вігою в її майбутнє. Писав і укр. вірші під прибраним ім'ям — Єремія Галка.

18) Панько Куліш, визн. укр. письменник (1819—1897), поет, повістяр, перекладач Біблії на укр. мову та великих європейських письменників, творець нового укр. поавопису, збирач творів народньої творчості, драматург (писав драматичні твори), історик, член Кирило-Методіївського Братства (був засланий до Тули, звілкіль веփнувся 1850. р.), організатор укр. журналу „Основа” в Петербурзі, великий знавець укр. мови; дуже цікавився Галичиною, відвідував наш край і листувався з галицькими ліячами.

19) Опанас Маркович, укр. громадський діяч (1822—1867), член Кирило-Методіївського Братства, був на засланні в Орлі, де пізнав свою майбутню дружину Марку Вовчку (див. пом. 35); збирав народні пісні, влаштовував укр. драмат. вистави.

20) Микола Гулак, укр. письменник (1822—1899), член Кирило-Методіївського Братства, в його помешканні відбувалися збори братчиків; на суді тримався дуже добре, тимто його засудили на 3 роки до Шлісельбургу (тяжка ця тюрма під Петербургом була до 1917. р.; тепер із неї зробили музей).

21) Василь Білозерський, укр. громадський діяч (1825—1899), член Кирило-Методіївського Братства, був засланий за участь у ньому до Петрозаводська, на півночі в Олонецькій губернії, після того був у Петербурзі урядовцем і видавав (1861—1862 „Основу”, журнал українознавства; він був брат пані Кулішевої (див. прим. 22).

22) Олександра Кулішева, укр. письменниця, з роду Білозерська (1828—1911), дружина Панька Куліша (див. 18), помогала чоловікові в його праці, писала гарні оповідання з народного життя під прибраним ім'ям — Ганна Барвінок.

23) верства з більша за км.; тепер уже на верстви не рахують; лінійне військо — постійне, у протилежність до краєвої оборони.

24) З Броніславом Залеським (1819—1880), що жив на засланні в Оренбурзі за участь у повстанні польському (1831), Шевченко потім листувався; Залеський Шевченка дуже полюбив. Едуард Желіговський, — польський поет (1816—1864), писав під прибраним ім'ям „Антоні Сова”, написав на честь Шевченка вірш („Вещу люду”), а поет присвятив йому „Подражаніє” (19/XI. 1859), себто переспів із польського поета Чечота („Посажу коло хатини...”).

25) потурати — потакувати, годитися; звертати увагу.

26) форт — невеличка фортеця, або невеличке укріплення, що входить у склад великої фортеці (твердині).

27) шкорбут або гнилець (з-російська: цинга) — недуга з недоїдання, коли гниють ясна й зуби від того болять.

28) гр. Федір Толстой, рос. різбар і маляр (1783—1873), був тоді віцепрезидентом Академії Мистецтв у Петербурзі; Шевченко намалював із нього дуже гарний портрет 28. серпня 1858 р.

29) Брати Лазаревські — приятелі Шевченка: Михайло (1818—1867), урядовець на Сибірі, потім у Петербурзі, познайомився з Шевченком на його засланні, помагав поетові як міг; то він виеднав дозвіл на перевіз Шевченкового тіла на Україну та влаштував той перевіз; Хедір (1820—1890), приятель Шевченка з Оренбургу, де був урядовцем; поет змалював із нього портрет і присвятив йому вірш „На Різдво”.

30) Астрахань — місто при усті Волги до Каспійського моря; Саратів — місто над Волгою, в околиці українські переселенці; Нижній Новгород, велике торговельне місто над Волгою, при вливі річки Оки; тут були колись славні ярмарки. Звуть іще просто — Нижній, тепер — Горкий, бо тут народився рос. письменник Горкий (Пешков).

31) Нерон — римський ціsar (54—68 по Христі); жорстокий володар, що вбив рідну матір, жінку й переслідував християн.

32) Михайло Максимович, укр. учений (1804—1873), проф. київського університету, видавець укр. народних пісень, цікавився відродженням Галичини й радив галицьким письменникам уживати народної мови, виступав проти поглядів моск. вченого Погодіна (див. 34), що ніби то Київ до нападу татар був московський; писав вірші по-укр.

33) Йосип Бодянський, укр. учений (1808—1876), проф. московського університету, видав силу матеріялу до історії України (між іншим — Історію Русов, козацькі літописи і т. п.), народні галицькі пісні зі збірки Якова Головацького й т. д.; написав і видав збірку укр. байок (1835) під прибраним ім'ям „Ісько Материнка”.

34) Сергій Аксаков (1791—1859), рос. письменник (псевд. спогади); Олексій Хомяков (1804—1860), рос. поет, один із

проводників рос. славянолюбства; Михайло Погодін (1800—1875), рос. історик і журналіст, проф. університету в Москві; доказував, що ніби то до татарського нападу на Україні жили не українці, а предки сучасних москалів; то він галицьких українців навертав до московофільства, до того, щоб вони злилися з москалями. Шевченко Погодіна собі не злюбив. Зате Аксакова дуже поважав.

35) Марія Марковичка, придане ім'я Марко Вовчок, визначна українська письменниця (1834—1907), поет кріпацького горя й недолі („Народні оповідання”), дружина Опанаса Марковича, походила з давньої укр. дідичівської родини, що перенеслася була до Орла. Оповідання Марковички перекладені на всі європейські мови; на російську переклав — С. Тургенев

36) див. пом. 21.

37) Іван Тургенев, визначний російський повістяр (1818—1883), один із перших, що звернув увагу на недолю селян („Записки мисливого”), був прихильник укр. письменства, переклав на рос. мову оповідання Марка Вовчка (див. пом. 35); дуже цінні його повісті з життя російської інтелігенції.

38) Микола Некрасов, рос. поет-громадівець (1821—1877), писав і про недолю селян; на смерть Шевченка написав гарний вірш; є багато українських перекладів його творів.

39) Михайло Микешин, різьбар і маляр, дехто каже, що був українець (1836—1896); це його гарні памятники, між іншим — Катерині II. в Петербурзі, Б. Хмельницькому в Києві, з приєднанням до тисячоліття Русі в Новгороді (за фігури царів на Микешина був сердитий Шевченко); робив малюнки до творів Шевченка, написав про нього спогади.

40) Михайло Чалий, письменник (1816—1907), інспектор II. київської гімназії, потім директор гімназії в Білій Церкві, пізніше ліцею (вищої школи) в Ніжині, написав спогади про 20—70 рр. XIX. ст. та перший й більший життєпис Шевченка.

41) Недільні школи почали засновувати по містах у Росії й на Україні з початком 1860. р.; там училися і старші, а вчили, здебільша, студенти й молодша інтелігенція; проіснували вони до 1862. р.; царський уряд їх заборонив, боявся від них для себе небезпеки. В недільних школах на Україні вчили по-українському й по-російському.

42) Китайка — шовкова матерія, (звідси й назва, бо шовк приходив до нас із Китаю), червона; нею накривали тіло померлим козакам.

43) чавун — сире (лите) залізо.

44) тюрма тюрем — царська Росія.

45) тéрем — староукр. слово (теж чуже, східне): палац.

46) герець або герць — бій поодинці (перед головним боєм).

47) Титани — у грецьких віруваннях (мітольогії) сильне покоління богів, що володіло небом, доки не переборов їх іще сильніший, найбільший грецький бог — Зевес.

